

Кращі практики двомовної освіти в країнах Ради Європи

Урсула Долешаль, Університет Клагенфурта (Австрія)

ursula.doleschal@aau.at

Погляди, висловлені в цьому звіті, лише погляди автора на основі технічного завдання, не обов'язково відображають офіційні позиції будь-якого департаменту, агентства чи органу Ради Європи. Оригінальна версія цього звіту подана англійською мовою. Офіційний переклад надано українською мовою. У випадках варіацій, англійська версія повинна вважатися основною.

ВСТУП

Цю доповідь представлено на семінарі «Шляхи розроблення двомовних навчальних програм та уроків: європейський досвід, інформаційна та навчально-методична підтримка» (для спеціалістів післядипломної освіти з питань впровадження багатомовного навчання) організованому проектом «Захист національних меншин, включаючи ромів, та мов меншин в Україні» спільно з Міністерством освіти і науки України. Цей проект здійснюється в межах «Плану дій Ради Європи для України на 2018–2021 роки». Семінар був орієнтований на вчителів та педагогів у галузі педагогічної освіти та професійної підготовки з метою надання їм підтримки в реалізації положень Закону України «Про освіту» та Закону України «Про загальну середню освіту».

Україна є членом Ради Європи й підписала та ратифікувала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, узявши на себе зобов'язання щодо збереження й розвитку відповідних мов на своїй території, серед іншого в галузі освіти. У 2017 році Верховна Рада України ухвалила закон «Про освіту» – рамковий документ для реформування національної системи освіти. Стаття 7 цього закону стосується використання мов викладання. Оскільки основною метою нового закону було впровадження української мови як мови викладання, Рада Європи була стурбована правами мов меншин, які гарантовані Хартією. У Законі «Про загальну середню освіту» було враховано зауваження Венеційської комісії.

Наразі на порядку денному стоїть пошук життєздатних шляхів імплементації статті 5 цього Закону. Семінар-тренінг стосувався зазначених питань для групи мов меншин, які одночасно є офіційними мовами Європейського Союзу. Таким чином, мета цього документа полягає в тому, щоб показати, як окремі держави-члени Ради Європи забезпечують у своїх системах освіти збереження та вивчення мов меншин з одного боку й вивчення державної мови – з іншого.

Важливість вивчення мов

Рада Європи, а також інші установи в Європі пропагують вивчення мов. Сама Рада Європи веде вебсторінку *Портал мовної політики Ради Європи* (<https://www.coe.int/en/web/language-policy/home>) з матеріалами про політику та рекомендації щодо практик мовного навчання. Останній такий матеріал стосується рекомендації про важливість мовних компетентностей у шкільному навчанні (*Beacco та інші, 2016: Посібник з розробки навчальних програм та підготовки вчителів. Мовний вимір у всіх предметах*) та зосереджує увагу на чутливій до мови освіті у всьому, не тільки у вивченні іноземної мови або його продукті CLIL (предметно-мовному інтегрованому навчанні), а ,насамперед, у викладанні рідної мови з урахуванням того, що мова є найважливішим засобом мислення та інструментом для отримання знань. Ця освітня стратегія «мови в межах навчальної програми» чітко пов'язана із завданням впровадження державної мови як мови викладання, оскільки всі вчителі повинні завжди усвідомлювати роль мови, як для передачі змісту, так і для його сприйняття й опрацювання. Таке сприйняття мови пов'язане з однією з цілей, яких хоче досягти РЄ, а саме з рівними можливостями для всіх громадян.

Вивчення мов має різні цілі: 1) збереження наявних мов, особливо мов меншин і регіональних мов, з одного боку; 2) покращення комунікації між людьми, які розмовляють різними мовами, з іншого боку, що також забезпечує інтеграцію людей у сучасні суспільства й держави, а також їхні рівні можливості. Третю причину вивчення мов зазначають експерти Європейського Союзу – підвищення мобільності між країнами та регіонами, зокрема на ринку праці.

Особливе становище України

Що стосується України, то ситуація та становище української мови – унікальні в Європі, оскільки українська мова не мала підтримки до моменту розпаду Радянського Союзу й подальшої незалежності української держави. Таким чином, починаючи з 1990-х років, політика України була спрямована на сприяння спілкування українською мовою як державною із міркувань єдності й ідентичності громадян держави, а також для офіційної комунікації в державі. Водночас Україна взяла на себе зобов'язання щодо збереження мов меншин відповідно до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. За цими цілями Україна схожа з багатьма іншими державами Європи.

Однак пропагування використання державної мови серед автохтонних меншин є не такою значною проблемою в більшості європейських держав, оскільки у наш час меншини зазвичай двомовні. Тим не менш, є ситуації, схожі на українську. Коротко розглянемо такі ситуації в країнах Європи.

Політика та практика – деякі приклади

Для цієї доповіді обрано такі мови національних меншин: німецьку в Італії, баскську в Іспанії, італійську й угорську в Словенії та словенську в Австрії.

Усі згадані вище мови пригнічувалися протягом своєї історії, зокрема у ХХ столітті. Наразі політика відповідних держав спрямована на збереження цих мов і водночас на забезпечення знання державної мови. Однак конкретні цілі цієї політики різні, як власне, різною є й практика. Далі висвітлено деякі деталі цієї політики та пов'язаної з нею практики, оскільки вони можуть частково слугувати прикладами для запровадження двомовного навчання в Україні.

Німецька мова в Південному Тіролі

Спочатку розглянемо становище німців у Південному Тіролі, Італія. Німецька мова в Південному Тіролі має дуже сильні позиції, це повністю функціональна мова, якою розмовляє велика громада, що становить більшість у провінції Південного Тіроля. «У регіоні німецька мова рівнозначна італійській, яка є офіційною мовою держави» (стаття 99 Статуту про автономію від 1972 року). (Європейський дослідницький центр з питань багатомовності та вивчення мов «Меркатор», 2017 р.)

З 1950-х років державна політика була спрямована на збереження й подальший розвиток німецької мови як однієї з офіційних мов регіону, а також мови, що використовується в державних службах. З іншого боку, німецькомовне населення має вивчити державну мову – італійську. Італійське населення Південного Тіролю повинно вивчати німецьку мову. Система освіти забезпечує вивчення німецької й італійської мов, маючи на меті: 1) збереження німецької мови в регіоні; 2) забезпечення територіальної й колективної двомовності.

Як це відбувається? Подібно до законодавства в Україні, існують окремі школи для обох мовних груп, де відповідну іншу мову викладають як обов'язковий предмет протягом усього навчального процесу. Тобто німецька мова є мовою викладання в німецькомовних школах, а італійську викладають як предмет (3–4 години на тиждень у середній школі), і навпаки в італійськомовних школах. Вчителі повинні бути носіями рідної мови. Занурення не входить до звичайної програми, але останнім часом з'явилися експерименти з предметно-мовним інтегрованим навчанням (CLIL).

Успіх цієї моделі є помірним в контексті знання італійської та німецької мов як М2: «Мовна ситуація все ще досить неоднорідна, немає широко поширеної двомовності. Можна помітити, що німецькомовні мешканці Південного Тіроля, які проживають у сільській місцевості, мають труднощі з італійською мовою, а з іншого боку, італійськомовні південні тірольці, які проживають у містах, недостатньо володіють німецькою». (Європейський дослідницький центр з питань багатомовності та вивчення мов «Меркатор», 2017 р., пор. також Ghirardo, 2009: 63, 92F.)

Баскська мова в Іспанії

Баскська мова є офіційною мовою меншини в Країні Басків, а також у провінції Наварра в Іспанії. У цій роботі ми розглядаємо Країну Басків. Подібність з Україною полягає в тому, що баскська мова помітно відрізняється від державної мови – іспанської, а баскська меншина має сильне почуття ідентичності. Одна з відмінностей полягає в тому, що всі носії баскської мови є двомовними, оскільки іспанська мова присутня в суспільному спілкуванні та школі принаймні протягом останніх 100 років.

Протягом декількох десятиліть політика була спрямована на те, щоб знову зробити баскську мову, яка є місцевим діалектом Країни Басків, сильною, що відбулося доволі успішно (Cenoz/Gorter, 2011). Подібно німецькій мові в Південному Тіролі, баскська мова має сильний статус у Країні Басків, «оскільки вона необхідна для роботи на державних посадах і надає переваги у працевлаштуванні в приватному секторі». (Cenoz/Gorter, 2011)

Система освіти забезпечує вивчення баскської й іспанської мов, прагнучи таким чином усунути мовні зрушення, нормалізувати використання баскської мови поряд з іспанською (державною мовою), забезпечити захист, вивчення та пропагування баскської культурної спадщини, а також територіальну й колективну багатомовність. (Пор. Європейський дослідницький центр з питань багатомовності та вивчення мов «Меркатор», 2005.)

Сенос і Гортер (2011) описують цю систему так:

«У Країні Басків було створено три моделі мовного навчання (моделі А, В і D).

- Програма моделі А призначена для носіїв іспанської мови, які бажають навчатись іспанською мовою. Баскську мову викладають як предмет протягом чотирьох-п'яти годин на тиждень. Результатом є мінімальне володіння баскською як другою мовою.
- Програма моделі В призначена для носіїв іспанської мови, які бажають бути двомовними й володіти іспанською та баскською мовами. Як баскська, так і іспанська, використовуються як мови викладання приблизно 50 відсотків шкільного часу, хоча в різних школах існують значні відмінності (Arzamendi і Genesee, 1997).
- Програма моделі D спочатку була створена для носіїв баскської мови. Баскська мова є мовою викладання, а іспанську вивчають як предмет протягом чотирьох-п'яти годин на тиждень. Наразі ця модель також включає велику кількість учнів, у яких першою мовою є іспанська. Інтенсивне використання баскської мови та домінуюче становище іспанської мови в суспільстві призводять до високого рівня володіння обома мовами. Модель D з баскською мовою викладання є найпопулярнішою, далі йде модель В».

Якщо порівняти моделі вивчення мови з вищезгаданими італійськими моделями, то можна побачити, що занурення разом із викладанням мови як предмета (модель В, модель D) дають кращі результати, ніж просто вивчення мови як обов'язкового предмета (модель А).

Словенія¹

Словенія гарантує особливий статус двом меншинам: італійській у Примор'ї та угорській в провінції Прекмур'я, розташованій недалеко від угорського кордону. Система освіти забезпечує вивчення двох офіційних мов: італійської та словенської в Примор'ї й угорської та словенської в Прекмур'ї з метою збереження угорської та італійської мов і культур у Словенії, територіальної та колективної багатомовності у формі *функціональної двомовності* у відповідних регіонах і, нарешті, культурного плюралізму (Novak Lukanovič/Limon, 2014: 429).

Освітні моделі в цих двох регіонах різні. За даними авторів Новак Лукановіч і Лімон (2014: 428), «у першому регіоні окремі школи використовують як мову викладання словенську або італійську, а іншу мову викладають як предмет. Тоді як у Прекмур'є школи є двомовними з викладанням як

словенською, так і угорською мовами, а діти з обох мовних громад (або «змішаного» походження) навчаються разом в одних класах».

Примор'я

Шкільна система в Примор'ї аналогічна системі в Південному Тіролі, оскільки «модель, що застосовується в словенській частині Істрії та на словенському узбережжі в початкових і середніх школах, передбачає використання учнем М1 (словенської або італійської) як мови викладання, тоді як друга мова (М2) середовища стає обов'язковим предметом» (Novak Lukanovič/Limon, 2014: 430), тобто в італійськомовних школах італійська є мовою навчання, а словенську викладають як предмет із початкової школи (3 години на тиждень), а в словенськомовних школах – навпаки (словенська – М1).

Проте, важливо зазначити, що «на заняттях з інших предметів усі учні знайомляться з культурою й історією іншої нації або етнічної групи, що проживає на тій самій території», щоб досягти міжкультурного взаєморозуміння та культурного плюралізму. Як і в Південному Тіролі, «самі учні або, радше, їхні батьки вирішують те, якою буде їхня «М1» – італійською або словенською» (там само).

Прекмур'є

З іншого боку, освітня модель в Прекмур'ї «є двонаправленою, спрямованою на підкреслення рівності двох мов. Тут обов'язкові двомовні уроки відвідують учні обох національних громад; як словенська, так і угорська є мовами викладання, а також шкільними предметами; вони мають рівний статус у класі й поза ним, у функціонуванні школи, в усній і в письмовій формі». (Novak Lukanovič/Limon, 2014: 430).

«Використовується модель навчання – «одна особа, одна мова»: вчителі використовують під час спілкування з дітьми свою М1. У Прекмур'ї використання першої мови визначається самостійно: учні та їхні батьки вирішують, якою буде їхня «М1» – угорською або словенською». Це означає, що всі діти в провінції отримують двомовну освіту, проте вони діляться на групи за викладанням М1. Словенську й угорську мови викладають як першу або другу мову. Після четвертого року словенська мова як предмет уніфікується, тоді як викладання угорської мови як першої або другої мови триває протягом усього навчального процесу.

¹ Див. також: Республіка Словенія, 2013 рік.

Практика двомовного навчання

Двомовне навчання в Прекмур'ї здійснюється трьома різними способами (Nešák-Lük, 2013):

- командне навчання
 - одна особа – одна мова
 - два вчителі або вчитель і асистент одночасно на одному уроці чи в одному класі
- диференційовані групи
 - окремі групи відповідно до рівня володіння мовою (викладаються окремо двома різними вчителями; тільки протягом визначених періодів часу)
- метод «цілеспрямованої паралелі»
 - один вчитель у класі
 - використовує обидві мови по черзі (50:50) для різних функцій (наприклад, угорську для презентації змісту, словенську для метакомунікативної функції, тобто для коментування успішності учнів, виставлення оцінок, критики або організаційних питань, але не для перекладу змісту, викладеного угорською мовою)
 - потребує точного планування кожного уроку, зокрема щодо використання мови, високої мовної обізнаності

Ці різні підходи вибирають залежно від конкретної ситуації в класі, тобто на основі того, що необхідно учням для досягнення цілей навчального плану, а також відповідно до наявних ресурсів (двомовні вчителі, вчителі-предметники, мовні асистенти тощо).

Каринтія (Австрія)

Тепер перейдемо до Каринтії, де я живу та працюю. Австрійська система освіти в Каринтії передбачає вивчення словенської мови в Південній Каринтії.

Цілями двомовної освіти є збереження словенської мови й етнічної групи в регіоні, часткова територіальна та колективна двомовність (фактично одностороння диглосія)

Зверніть увагу, що всі каринтійські словенці двомовні, а німецька є їхньою другою мовою. Доступні такі можливості:

- двомовна початкова освіта (словенсько-німецька, у співвідношенні 50:50)
 - на основі індивідуального зарахування (дітей необхідно зараховувати щороку заново)
- одна середня школа з викладанням словенською мовою (гімназія, 5–12 класи)
- дві двомовні професійно-технічні середні школи (з 9-го по 13-й класи)
- молодші класи німецькомовних середніх шкіл, де словенську викладають як предмет протягом 4 годин на тиждень.

Практика: моделі двомовного навчання на основі часу (50:50)

У Каринтії моделі на основі часу використовують у початковій освіті з метою розділення мов. Зазвичай мова змінюється щодня (один день німецька, один день словенська для всіх предметів) або щотижня. Остання модель поєднується зі зміною викладача (одна особа – одна мова). У середній освіті мова також може змінюватися для певного предмету один раз на тиждень. Моделі на основі часу є одним зі способів розділення мов, їхня перевага полягає в тривалішому періоді занурення в одну мову. Вони забезпечують регулярне та контрольоване використання обох мов.

Моделі на основі часу можна використовувати для диференціації функцій кожної мови, наприклад, можна подавати нову навчальну програму сильнішою мовою та повторювати, контролювати, узагальнювати тощо цю програму іншою мовою. Це може робити той самий вчитель, два різні вчителі чи асистент вчителя тощо, дотримуючись принципу «одна особа – одна мова».

Вчителі послідовно дотримуються моделей на основі часу, тобто залишаються на одній мові. Дітей заохочують робити те ж саме, але їх не карають і не критикують, якщо вони використовують також іншу мову.

Предметно-мовне інтегроване навчання (CLIL): класи Kugy2

Слід навести конкретний приклад занурення у формі CLIL, який практикують у словенській середній школі в Каринтії – так звані класи Kugy (названі на честь поліглота Юліуса Куги). Ця модель багатомовного навчання практикується вже понад 20 років, її кілька разів оцінювали як дуже успішну (Vrbinc 2002, 2015, Larcher/Vospersnik, 2013).

Вона починається з п'ятого класу школи, тобто, коли дітям виповнюється 10 років. Як було зазначено, основною мовою навчання є словенська. Крім словенської (основна мова навчання, M1 або M2 учнів), також використовують німецьку (M2, державна мова), італійську, а пізніше англійську (іноземні мови) для предметно-мовного інтегрованого навчання, тобто для занурення в іноземну мову на різних предметах в обсязі 1-ї години на тиждень (усього 2–4 години); іноді це відбувається за допомогою мовних асистентів. Звичайно, чотири мови також викладають як предмети.

Візьмімо за приклад італійську мову, тому що італійська – це нова мова для всіх учнів. Вони починають з інтенсивного мовного тижня, з навчання мови разом з ігровим заняттями, зазвичай у шкільному таборі, а не в школі. У школі італійську мову викладають як предмет 3–4 години на тиждень. Водночас італійську мову використовують під час викладання 2-х предметів протягом однієї години на тиждень разом зі словенською, основною мовою навчання.

Зазвичай CLIL починається з математики та музики або мистецтва, а також біології. Погляньмо на план CLIL на один шкільний рік:

² Цей опис ґрунтується на інтерв'ю з д-ром Міхою Врбінч (Miha Vrbinc), колишнім директором словенської середньої школи, а нині інспектором середніх шкіл для меншин. Див. також вебпосилання в кінці документа.

План для CLIL (2019/20)

Клас	Мова	Предмет
1. Клас (5-й клас)	Італ.	математика та музична освіта
	Нім.	мистецтво
2. Клас (6-й клас)	Італ.	біологія
	Нім.	географія
3. Клас (7-й клас)	Італ.	географія
	Нім.	математика
4. Клас (8-й клас)	Італ.	історія
	Нім.	географія
5. Клас (9-й клас)	Італ.	історія
	Нім.	математика
6. Клас (10-й клас)	Італ.	мистецтво
	Нім.	біологія
	Англ.	географія
7. Клас (11-й клас)	Італ.	географія
	Нім.	психологія
8. Клас (12-й клас)	Італ.	філософія
	Нім.	фізика

Математика – добрий предмет для початку, адже не потребує великого словникового запасу або складних мовних структур – легко вивчити цифри, наприклад. Музика та мистецтво також підходять для початку, тому що вони передбачають дію та зазвичай подобаються учнями.

Тому вони підвищують мотивацію. Біологія, з іншого боку, досить конкретна наука та передбачає використання зображень. Це також стосується й географії. Ось чому ці предмети вибирають в молодших класах середньої школи. Історія більш вимоглива до лексики, що також було підтверджено дослідженнями (пор. Dalton-Puffer, 2017). Тому історія італійською мовою вводиться тільки в 9-му класі.

До CLIL італійською мовою залучають двох вчителів – одного для словенських годин, а іншого для італійських годин, і вони співпрацюють як команда. Вони повинні скласти щільний спільний план на цілий рік, а також разом оцінювати успішність учнів. Іноді не вдається знайти вчителя-предметника зі знанням італійської мови. У такому випадку цю роль може виконувати асистент або викладач мови, але тільки в молодших класах, де зміст навчання не такий вимогливий. Однак, години італійською мовою використовуються не тільки для повторення (за винятком математики, де поширеніші вправи), ними зазвичай пояснюють новий матеріал. Тому двом вчителям доводиться обговорювати оцінювання успішності учнів і ставити загальну оцінку.

У випадку німецької мови це зазвичай двомовний вчитель-предметник, який викладає словенською (2–3 години на тиждень) і німецькою (1 година на тиждень) мовами по черзі.

Також важливо, щоб викладацький склад класу працював разом як команда за спільним планом. Гнучкість теж дуже важлива. Обов'язковою умовою є співпраця всіх вчителів у класі.

Двомовне навчання ефективніше, якщо використовуються допоміжні заходи. Оскільки таким чином вивчають мову, деякі школи організують тижні занурення в регіонах, де розмовляють відповідною мовою, екскурсії, проекти з партнерськими школами або партнерськими класами, тандемами (де 2 учні зі знанням різних мов допомагають один одному).

Такі заходи підвищують внутрішню мотивацію та сприяють спілкуванню, вони також показують цінність знання мов. Однак, комунікативна функція є суттєвою й під час викладання матеріалу в класі:

недостатньо викладати матеріал мовою, необхідно забезпечити основу для мови (наприклад, для дієслів, фраз). Учні повинні навчитися подавати матеріал по-різному (наприклад, див. статті у роботі Doff, 2010, літературу щодо CLIL англійською мовою).

Можливий результат

Насамкінець, важливим є зупинитись на можливих результатах. Досягнення мети, на мою думку, має полягати в забезпеченні функціональної двомовності, тобто володінні мовами відповідно до індивідуальних і суспільних потреб. Не варто забувати, що різні мовні навички зазвичай розвиваються по-різному як в однієї людини, так і в різних людей. Використання навичок сприйняття має бути сильнішим. Як показали дослідження, для вивчення мови методом занурення зазвичай потрібно 6 років (Baker, 2006: 265). Також варто зазначити, що наслідки CLIL насамперед полягають у розширенні словникового запасу (Dalton-Puffer, 2017).

Зрештою, хочу підкреслити, що у двомовній освіті переключення між мовами й використання двох мов одночасно – двомовне спілкування – є звичними явищами, не варто забороняти це учням. Звичайно, мета залишається та сама – досконале володіння обома мовами. Ось чому мови розділено різноманітними моделями.

Рекомендації

Для вчителів необхідно проводити семінари (для підвищення кваліфікації) з двомовного викладання в межах предметно-мовного інтегрованого навчання (CLIL).

Школи повинні активно шукати та застосовувати вже наявні ресурси, зокрема досвід із минулих часів. (Під час семінару одна учасниця зазначила, що вона завжди практикувала двомовне викладання, навіть не усвідомлюючи цього).

Водночас теорію та практику двомовного викладання необхідно запровадити в регулярну навчальну програму педагогічної освіти³ як обов'язковий предмет на вибір для всіх вчителів, які бажають викладати у сфері освіти меншин, тобто і для україномовних учнів. У школах із двомовним викладанням повинні працювати лише вчителі, які мають відповідний сертифікат.

Щодо підручників: в Австрії двомовні навчальні матеріали зазвичай розробляють самі вчителі. Вони також використовують підручники однією або другою мовою. Проте, існують двомовні підручники для англо-німецького CLIL (як зазначено в роботі Дюффа, 2010). Враховуючи неоднорідність освітніх ситуацій, а також час і енергію, які необхідні для розробки підручників, раджу органам освіти створити вебсайт та ініціювати робочі групи або семінари, на яких вчителі розробляють такі навчальні матеріали, що згодом завантажуються й поширюються на цьому сайті. Такі робочі групи можуть

працювати автономно або за підтримки експерта з питань освіти. Вони повинні брати за основу навчальну програму й бажані результати навчання. Важливо, щоб сайт був офіційним, а публікування на ньому – престижним. В іншому випадку вчителі можуть неохоче ділитися своїми матеріалами. Крім того, рекомендую включити міжкультурне навчання в обов'язкову шкільну програму (як, наприклад, у Словенії).

Список літератури

Baker, Colin 2006. Foundations of bilingual education and bilingualism. 4th ed. Bilingual education and bilingualism 54. Bristol: Multilingual Matters.

Beacco, Jean-Claude; Mike Fleming, Francis Goullier, Eike Thürmann, Helmut Vollmer, за участю Joseph Sheils. 2016. A handbook for curriculum development and teacher training. The language dimension in all subjects. Strasbourg: Council of Europe Publishing (<https://rm.coe.int/a-handbook-for-curriculum-development-and-teacher-training-the-languag/16806af387>, дата звернення: 31/08/2020)

Cenoz, Jasone; Gorter, Durk. 2015 Minority Languages, State Languages, and English in European Education. У виданні: The Handbook of Bilingual and Multilingual Education, First Edition. Edited by Wayne

E. Wright, Sovicheth Boun, and Ofelia García. John Wiley & Sons, Inc.

---- 2011. Multilingual education for European minority languages: The Basque Country and Friesland. У виданні: International Review of Education 57: 651-666. (DOI 10.1007/s11159-011-9248-2, <https://link.springer.com/article/10.1007/s11159-011-9248-2>, дата звернення: 9 вересня 2020 р.)

Dalton-Puffer, Christiane. 2017. CLIL in der Praxis: Was sagt die Forschung? <https://www.goethe.de/de/spr/unt/kum/clg/20984546.html> (дата звернення: 22 серпня 2020 року)

Doff, Sabine (ed.) 2010. Bilingualer Sachfachunterricht in der Sekundarstufe. Eine Einführung. Tübingen: Narr.

Ghirardor, Cinzia. 2010. Skeptische Hermeneutik als Herausforderung zweitsprachlicher Lehre in Südtirol. Klagenfurt: Drava.

Larcher, Dietmar; Vospernik, Reginald. 2013. Mehr als ein Wolkenkuckusheim oder Interkulturelles Sprachenlernen am Slowenischen Gymnasium. У виданні: Wolf, Wilhelm; Sandrieser, Sabine; Vukman-Artner, Karin; Domej, Theodor (eds) Natürlich zweisprachig : = Naravno dvojezično = Természetsesen kétnyelvű = Biso dujtschibtschengere = Seveda dvojezično. Graz: Leykam, 125–134.

Европейський дослідницький центр з питань багатомовності та вивчення мов «Меркатор», 2017. Німецька. Німецька мова в освіті в Південному Тіролі (Італія) (German. The German language in education in South Tyrol (Italy)). Leeuwarden: Fryske Academie. https://www.mercator-research.eu/fileadmin/mercator/documents/regional_dossiers/german_in_south_tyrol_2nd.pdf (востаннє отримано доступ: 9 вересня 2020 року).

³ Одним із прикладів є навчальні програми для німецької, французької та люксембурзької мов у Люксембурзькому Університеті, які включають модуль Mehrsprachigkeit und Heterogenität (Багатомовність і гетерогенність, 14 кредитів ECTS) (https://www.uni.lu/studies/fhse/master_en_enseignement_secondaire_germanistik/programm_germanistik або https://www.uni.lu/var/ULcache/classinfo/MAPROSECONDEDEDUC_ALLEM_en.pdf) у другому семестрі навчання. Інший приклад – програма навчального курсу для командних викладачів (18 кредитів ECTS) у педагогічному університеті Каринтії: <https://www.ph-kaernten.ac.at/organisation/institute-zentren/mehrsprachigkeit-und-interkulturelle-entwicklung/themenfelder/teamlehrer/innen-ausbildung/>.

Европейський дослідницький центр з питань багатомовності та вивчення мов «Меркатор», 2012. Угорська. Угорська мова в освіті в Словенії (Hungarian. The Hungarian language in education in Slovenia). Leeuwarden: Fryske Academie. <https://www.mercator->

[research.eu/fileadmin/mercator/documents/regional_dossiers/hungarian_in_Slovenia.pdf](https://www.research.eu/fileadmin/mercator/documents/regional_dossiers/hungarian_in_Slovenia.pdf) (дата звернення: 9 вересня, 2020 року).

Европейський дослідницький центр з питань багатомовності та вивчення мов "Меркатор". 2004. Баскська. Баскська мова в освіті в Іспанії (Basque. The Basque language in education in Spain). Leeuwarden: Fryskse Academie. https://www.mercator-research.eu/fileadmin/mercator/documents/regional_dossiers/basque_in_spain_2nd.pdf (дата звернення: 9 вересня, 2020 року).

Республіка Словенія, 2013. Четвертий періодичний звіт, представлений Генеральному секретарю Ради Європи відповідно до статті 15 Хартії. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806d817a> (дата звернення: 9 вересня 2020 року).

Nečak Lük, Albina. 2013. Metodologija jezikovne organizacije dvojezičnega pouka = A kétnyelvű oktatás nyelvi megszervezésének módszertana. У виданні: Pisnjak, Mária (ed.): Priročnik za učitelje dvojezičnih šol v Prekmurju = Kézikönyv a muravidéki kétnyelvű iskolák pedagógusai számára, Lendava: Zavod za kulturo madžarske narodnosti = Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 20-27. (https://www.kl.si/files/fb/digitalne_knjige/modszertan/PRIROCNIK_za_ucitelje_dvojezicnih_sol_v_Prekmurju.pdf, дата звернення: 15 серпня 2020 року)

Novak Lukanovič, Sonja; Limon, David. 2014. Attitudes to bilingual education in Slovenia. Current issues in Language Planning, том 15, № 4, 426–442. (<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14664208.2014.927092>, дата звернення: 13 серпня 2020 року) (про словенські моделі)

Novak Lukanovič, Sonja; Zudič Antonič, Nives; Varga Štefan István. 2011. Vzgoja in izobraževanje na narodno mešanih območjih v Sloveniji. У виданні: Krek, Janez; Metljak, Mira (eds). Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji 2011. 2nd ed. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo, 347-368. (<https://pismenost.acs.si/wp-content/uploads/2017/09/Bela-knjiga-o-vzgoji-in-izobrazevanju-v-RS-2011.pdf>, дата звернення: 31 серпня 2020 року)

Vrbinc, Michael. 2002. Die Julius-Kugy-Klassen am BG/BRG für Slowenen – Schule ohne Grenzen . . . Informationen zur Deutschdidaktik 3/02: 94-101.

-2015. Kulturne in izobraževalne spodbude kot prispevek za regionalno identiteto. Kultur- und Bildungsinitiativen als Beitrag zur regionalen Identität. У виданні: Peter Karpf Thomas Kassl Werner Platzer, Wolfgang Platzer Udo Peter Puschnig (eds). Dialog und Kultur. Beiträge zum Europäischen Volksgruppenkongress 2014 und Sonderthemen, 74-91. <https://www.ktn.gv.at/SI/repos/files/ktn.gv.at/Abteilungen/Volksgruppenb%C3%BCro/Dateien/PDF/K%C3%A4rnten%20Dokumentation%20Band%2031.pdf?exp=320859&fps=4725bf6b6ce78fdb2bb1f14498fe69ec83f71b> (дата звернення: 1 вересня 2020 року)

Статті Урсули Долешаль в Інтернеті

https://www.researchgate.net/publication/338343383_Zur_Effektivitat_eines_zweisprachigen_Unterrichtsmodells_fur_die_Pflege_und_Erhaltung_des_Slowenischen_in_Karnten

https://www.academia.edu/38077440/Bilingual_education_in_Austria_the_case_of_Slovene_in_Carinthia

https://www.academia.edu/29197522/Multilingualism_in_Carinthia_the_case_of_Slovene_and_the_Slovene_minority (про Каринтію, автор: У. Долешаль)

Корисні посилання

Меркатор, Європейський дослідницький центр з питань багатомовності та вивчення мов:
<https://www.mercator-research.eu/en/knowledge-base/regional-dossiers/>

Про класи Kugy:

<https://www.slog.at/schule/detail/C13/kugy-weil-mehrsprachigkeit-ein-geschenk-ist-perche-il-multilinguismo-e-un-d> (Slovenska gimnazija)

<https://www.slog.at/sola/detail/C13/die-julius-kugy-klassen> (Slovenska gimnazija)

https://issuu.com/nedelja/docs/kult_priloga_23 (журнал Nedelja 10 червня 2009 року)

Навчання/підготовка для двомовних вчителів:

https://wwwen.uni.lu/studies/fhse/master_en_enseignement_secondaire_germanistik/programm_germanistik (навчальний план для німецької мови, модуль “Mehrsprachigkeit und Heterogenität” (Багатомовність і неоднорідність, 14 кредитів ECTS) у Люксембурзькому університеті)

або https://wwwen.uni.lu/var/ULcache/classinfo/MAPROSECONDEDUC_ALLEM_en.pdf (навчальна програма для німецької мови, модуль “Mehrsprachigkeit und Heterogenität” (Багатомовність і неоднорідність, 14 кредитів ECTS) у Люксембурзькому університеті)

<https://www.ph-kaernten.ac.at/organisation/institute-zentren/mehrsprachigkeit-und-interkulturelle-entwicklung/themenfelder/teamlehrer/innen-ausbildung/> (навчальна програма для курсу для командних вчителів (18 кредитів ECTS) у педагогічному університеті Каринтії, Клагенфурт)

Освіта в Люксембурзі (тримовна):

<https://www.bildungsbericht.lu/> (Національний звіт про освіту, 2018)

https://www.researchgate.net/publication/288604397_Bildungsbericht_Luxemburg_2015_Band_2_Analysen_und_Befunde (Національний звіт про освіту, 2015) Цікавіший і повніший, ніж у 2018!